

УДК: 32.001

Чабанна М.

КРИТИКА МАСОВОГО СУСПІЛЬСТВА У ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКІЙ ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ

У статті розглянуто головні етапи розвитку теорії масового суспільства, виникнення якої пов'язане з революційними перетвореннями в Європі й Америці, підходи до розуміння поняття «маси», трансформацію відповідних поглядів, а також риси масового суспільства, що визначають особливості його членів. Наведено засади й порівняльний аналіз аристократичної та демократичної критики масового суспільства.

Будь-який політичний режим, його становлення буває обумовленим громадянами, суспільством, але, у свою чергу, він визначає стан речей у ньому через формування і дію суспільних інститутів, вплив на свідомість людей. Процеси демократизації у світі певним чином зумовили масовізацію суспільств, оскільки суттєво розширили права багатьох верств населення, пов'язані у тому числі з політичною участю. Здобутки економічного розвитку в багатьох країнах призвели до формування масових структур і, відповідно, масової свідомості індивідів.

Незаперечність ролі суспільних змін у поширенні масовізації сучасного суспільства обумовлює актуальність дослідження феномену масового суспільства у контексті історичних реалій. Під час розгляду особливостей функціонування як демократичних, так і недемократичних політичних режимів важливим є врахування наявності масового суспільства, що визначальним чином впливає на норми поведінки, світоглядні позиції, ціннісну орієнтацію громадян, а отже, на суспільні й політичні процеси.

Політичні, економічні та соціальні трансформації у XIX-XX ст. викликали докорінні зміни у тогочасних суспільствах та намагання дослідників з'ясувати особливості нового, «масового», способу мислення населення багатьох європейських країн, що визначав перспективи успіху певних політичних сил у регіоні. Теоретичні роз-

робки у філософії та політичній науці¹ дозволили зрозуміти сутність феномену масового суспільства, причини його виникнення й тенденції розвитку. При цьому важливим є виокремлення тих рис суспільства, які дають підстави вважати його масовим, та відповідних особливостей індивідів.

Сутність масового суспільства є предметом досліджень у сферах як політичної науки, філософії, так і соціології, психології тощо у контексті вивчення різних аспектів і тенденцій суспільного, зокрема політичного, розвитку, оскільки передумови його виникнення є багатоманітними, а вплив на суспільну свідомість та процеси у певних країнах - визначальним. Серед авторів праць, у яких прямо або опосередковано здійснено дослідження суспільства мас, необхідно відзначити Г. Лебона, Г. Тарда, С. Сигеле, Ч. Ломброзо, Дж. Буркгарта, Х. Ортега-і-Гасета, Е. Фромма, Д. Рісмана, Р. Мілса, Г. Блумера, Е. Канетті, Т. Еліста, У. Ліпмана, Х. Арндт, Е. Ледерера, К. Маннгейма, В. Корнхаузера.

Виникнення теорії масового суспільства пов'язане з консервативно-аристократичною критикою революційних подій у Європі (зокрема Французької буржуазної революції) та Америці. Ж. де Местр, Л. де Бональд і А. де Токвіль звернули увагу на те, що роль народних мас у культурному й політичному житті зростає, а позиції еліт послабилися. Іншим джерелом теорії масового суспільства стало дослідження масової пове-

¹ Назвемо хоча б таких авторів, як Х. Ортега-і-Гасет («Бунт мас»), Г. Лебон («Психологія соціалізму», «Психологія народів та мас», «Психологія натовпу»), Г. Тард («Психологія та соціологія», «Злочинний натовп», «Думка і натовп»), Е. Ледерер («Держава мас»), В. Корнхаузер («Політика масового суспільства»), Е. Канетті («Маса та влада»).

дінки, здійснене Г. Лебоном (у працях «Психологія соціалізму», «Психологія народів та мас», «Психологія натовпу»), Г. Тардом (у працях «Психологія та соціологія», «Злочини натовпу», «Думка і натовп»), Дж. Буркгартом (у праці «Сила та свобода»). Основні ідеї аристократичної теорії масового суспільства також розроблено у працях Х. Ортеги-і-Гасети, Р. Страус-Хюпе, С. Хаддлстона, С. Оріа та інших. Г. Лебон вважав, що саме в результаті промислової революції та урбанізації натовп виявився вирішальною силою суспільства. Дослідник наголошував на існуванні можливості маніпуляції натовпом з боку правлячих верхів. Натомість, Г. Тард визнавав розвиток засобів комунікації і пов'язаних з ним змін причиною розростання локальної аудиторії до національних масштабів та настанням «ери публіки». Х. Ортега-і-Гасет як виразник ідей аристократичної теорії масового суспільства вважав основною тенденцією ліберальної демократії «бунт мас» і заміщення еліти «людиною маси»¹. Подібних поглядів дотримувалися Т. Еліот, У. Ліпман та деякі інші науковці. Зокрема, Т. Еліот використовував термін «масове суспільство» на позначення руйнівного тиску юрби на традиційні цінності та еліту [2].

У ХХ ст. важливим джерелом теорії масового суспільства стала критика тоталітарних режимів. Поява фашизму, який використовував власні особливі засоби масової комунікації для маніпулювання масами, призвела до зміни спрямованості теорії масового суспільства, яка, акцентуючи увагу на процесах атомізації, відчуження, конформізму, підкреслювала небезпеку підпорядкування мас владній еліті. Власне, демократичною теорією масового суспільства увагу сфокусовано на порушенні ізолюваності не-еліт та виникненні еліт, схильних до тотального залучення населення у масові рухи. Зазначених питань у межах такої концепції масового суспільства торкнулася німецько-американська дослідниця Х. Арендт, визначаючи наявність масового суспільства основною передумовою становлення тоталітарних режимів, з якою пов'язані процеси знеособлення, атомізації, відчуження [4, 354-376], та Е. Ледерер, який ототожнював тоталітарне та масове суспільства [3]. При цьому і Е. Ледерер і Х. Арендт вважали масу продуктом

скасування класів у суспільстві. Варто зазначити, що і К. Гайєс вважав масову підтримку держави в СРСР, Німеччині та Італії однією з основних ознак тоталітаризму, зазначаючи, що і тоталітарні режими, і тоталітарні лідери «користувалися масовою підтримкою» [4, 355].

Отже, джерелами теорії масового суспільства стали пов'язані з дослідженням масової поведінки погляди на революційні події у ХІХ ст. та на утвердження тоталітаризму в ХХ ст. Сюди ж віднесемо аристократичну (яка передбачала інтелектуальний захист елітарних цінностей від ширшого напливу мас) та демократичну (яка передбачала інтелектуальне обстоювання демократичних цінностей від замахів нових еліт, схильних до тотального домінування) критику масового суспільства². Зазначені підходи відрізняються один від одного тим, за якою ознакою їхні представники визначають масове суспільство - за становищем еліт³ чи за становищем не-еліт⁴. У першому випадку визначальною рисою масового суспільства є відкритість еліт (аристократична критика масового суспільства), у другому — відкритість атомізованих не-еліт до домінування елітних верств (демократична критика).

Спільним для теорій масового суспільства, які відрізняються між собою за деякими підходами до вивчення суспільних змін, є визнання головними складовими соціальної структури масового суспільства еліти та маси. Водночас представники аристократичної критики наголошують на занепаді еліт, а представники демократичної критики вивчають інертну масу. Проте теоретики обох напрямків вважають, що нестійкість соціуму спричиняє порушення зв'язків саме між елітами та масами. При цьому для всіх дослідників масового суспільства питання наявності еліти є безперечним. Але необхідно з'ясувати, хто може отримати доступ до еліт та здійснювати на них вплив.

Особливістю підходу В. Корнхаузера, який містить суттєві узагальнення наявних поглядів, є намагання поєднати аристократичну та демократичну теорії, не ототожнюючи масове суспільство з індустріальним, а пов'язуючи його з процесом соціальної атомізації, результатом якого є централізація влади, злиття суспільства та держави, виникнення тоталітаризму.

¹ Водночас наголошуючи на небезпеках становлення тоталітаризму.

² Серед представників аристократичної критики найвідомішими є Г. Тард, Г. Лебон, Дж. Буркгарт, К. Маннгейм, а серед представників демократичної критики - Е. Ледерер, а також Е. Фромм, Х. Арендт та ін.

³ Термін «еліта» у даному значенні В. Корнхаузер використав на позначення «вузького кола людей, які перебирають на себе відповідальність за формування та підтримання фундаментальних цінностей та відповідної позиції у сфері своєї компетенції» [8, 158].

⁴ Термін «не-еліт» у даному значенні використав В. Корнхаузер у праці «Політика масового суспільства» [8, 168].

Можна виділити такі головні етапи розвитку теорії масового суспільства:

- виникнення аристократичної критики;
- демократична, антитоталітарна критика масового суспільства;
- використання теорії масового суспільства не лише для критики тоталітаризму, а й для розгляду деяких процесів у демократичних суспільствах.

Подібні етапи можна спостерігати й у розвитку розуміння поняття «маси» — ключового для дослідження відповідного типу суспільства.

Виникнення маси пов'язують із формуванням демократичних інститутів буржуазного суспільства, оскільки вважається, що доіндустріальне суспільство передбачало лише один спосіб об'єднання індивідів у масу - натовп, адже кожен із них уже належав до певної суспільної верстви. Отже, у трансформації поняття маси мало місце їх отождолення з натовпом (приміром, у працях Г. Лебона, Г. Тарда, С. Сигеле та інших) через зовнішню подібність їх властивостей. Тобто моделлю або прототипом маси став натовп як психофізичний феномен, що виникає у безпосередній особистій взаємодії індивідів, яка не залежить від їх суспільного становища, національності та професії.

Дії натовпу часто виглядали запереченням права. Адже система буржуазного права побудована на ідеї свободи волі та індивідуальної відповідальності за вчинки. Таким чином, саме натовпу властиве прагнення колективної відповідальності. Найбільш відомими дослідниками феномену натовпу є Г. Тард, Г. Лебон, С. Сигеле, Ч. Ломброзо та ін. Г. Лебон у працях «Психологія соціалізму» та «Психологія натовпу» звернув увагу на те, що існує суперечність між поведінкою окремої особистості та особистості у натовпі, коли відбувається заміщення свідомої діяльності індивідів несвідомою діяльністю натовпу [9, 145]. Рисами останнього, на думку Г. Лебона, є імпульсивність, піддатність навіюванню, конформізм, схильність до односторонніх почуттів, поєднання революційності та консерватизму тощо [10, 138-154].

З виникненням маси як способу існування суспільства змінюється характер натовпу. За умов наявності як маси, так і натовпу має місце розмивання традиційної соціальної структури. Однак натовпу властиве лише тимчасове усунення розбіжностей між його членами; маса ж формує незмінну подібність індивідів. Якщо натовп лише тимчасово ставав суб'єктом дії, то існування маси, на думку деяких дослідників, характеризу-

вало певний тип соціального життя, а саме тоталітарний [13, 46].

Ототожнюючи поняття «натовп» та «маса» і визнаючи велику роль організованого натовпу у житті народів, Г. Лебон наголошував на тому, що маси схильні до дій, а не до теоретичних розмірковувань'. Розуміння психології маси дозволяє пояснити природу влади нав'язаних над нею ідей. Масою не можна керувати за допомогою правил, ґрунтованих на суто теоретичній справедливості; тут потрібно використовувати те, що може справити на неї враження захопити її.

Таким чином, на протигагу натовпу як психофізичній спільності маса є спільністю соціально-психологічною. За умов розвинених засобів масової комунікації вона може створюватися поза безпосередньою взаємодією індивідів один з одним (при цьому деякі особливості, притаманні індивідам у натовпі, зберігаються).

Отже, незважаючи на наявність суттєвих відмінностей, маса і натовп мають спільну характеристику: їх виникнення не пов'язане з прагненням представляти соціально-політичні інтереси, оскільки індивіди, що їх складають, не мають чіткої класової належності. Маса віддзеркалює і певною мірою викривлює норми і настанови всіх класів. Норми поведінки людини маси зумовлені не тільки і навіть не стільки певним класом, скільки впливами та переконаннями, які поділяють усі класи суспільства [4, 363]. У такому контексті, розглядаючи джерела появи маси, необхідно наголосити на тому, що маса виникає не з певного класу, її існування заперечує класове суспільство. Таким чином, маса стає активною тоді, коли соціальна структура суспільства є нечіткою і до її (маси) складу належать представники майже всіх верств населення. Тому вона об'єднує людей різного соціального походження, що опинилися за межами соціуму внаслідок руйнування традиційних соціальних структур.

Масу можна визначити як велику кількість людей, які одночасно поведуться так, що нівелюється їх соціальне санкціонована рольова поведінка, тобто поведінка, притаманна їм як представникам певних верств, належність до яких у попередній період мала надзвичайне значення. Незважаючи на видозміну розуміння поняття «маса» впродовж розвитку теорії масового суспільства, незмінною є його соціально-психологічна інтерпретація, тобто приділення уваги феномену масовості з точки зору вивчення психологічних особливостей членів так званої

маси, які зумовлюють певні суспільні перетворення.

Розглядаючи ситуацію в Європі після Першої світової війни, необхідно підкреслити, що пов'язане з війною зменшення значення належності індивідів до певних класів означало зменшення ролі відповідних партій (спершу створених для захисту інтересів представників суспільних класів), оскільки партії як партії інтересів були неспроможні репрезентувати інтереси класів. Е. Фромм писав, що «простий народ, який не отримав ані нового багатства, ані нової влади, перетворився на масу, яка втратила впевненість свого колишнього становища» [15, 49]. Це важливо брати до уваги, пояснюючи виникнення екстремістських рухів у тогочасній Європі.

Е. Канетті у праці «Маса і влада», де розглянуто співвідношення влади та абстрактної маси як основи становлення недемократичних режимів [6, 18J], визначив такі властивості маси: постійне прагнення зростати чисельно; панування рівності всередині маси; підтримка масою щільності; потреба маси у наявності певного напрямку, спільного для всіх учасників руху (в якому перебуває маса), що посилює відчуття рівності і забезпечує сталість маси; необхідність спільної мети, нехай і недосяжної; існування тенденції до руху, що визначає нові цілі [7]. Х. Ортега-і-Гасет у «Бунті мас» серед характеристик маси виокремив: почуття влади та триумфу, властиві кожній пересічній особистості; переконаність у своїй моральній та інтелектуальній досконалості; свобода від норм і правил; простота рішень, що спричиняє схильність до швидких необдуманих дій; інертність, яка призводить до потреби у лідері; відмова від вибору; ототожнення себе з іншими, намагання не відрізнятись від решти індивідів [12, 70].

У працях більш пізніх теоретиків, серед яких – К. Маннгейм, Е. Ледерер та інші, збережено зміст поняття «маси» як позакласової спільноти людей, яка виникла внаслідок маргіналізації та декласації суспільства та має відповідні психологічні риси, але, згідно з поглядами дослідників, вже є консервативною і пасивною; нею маніпулює еліта за допомогою тоталітарного політичного апарату й системи масових комунікацій¹. Зазначено також про відчуження індивіда у масі, сформульовано визначення маси як сукупності

атомізованих особистостей². Основними її рисами названо слабку взаємодію між членами, нечітку соціальну належність, відсутність організованості. Масове суспільство розглядають як суспільство зростаючої дезінтеграції атомізованих, відчужених людей [5, 48]. І, як зазначено вище, якщо раніше масу розглядали як зібрання людей, утворене на основі їх психофізичної близькості (що є характеристикою натовпу), то пізніше, говорячи про масовізацію, вже мають на увазі соціально-психологічні взаємовідносини між відчуженими (одна від одної) особистостями, які не перебувають у безпосередньому контакті одна з одною. Тобто у теоретичних розробках відбувається створення чіткого образу маси, відмінної від натовпу за способом об'єднання індивідів, відносинами між ними, можливостями впливу на їх свідомість.

Водночас у дослідженнях першої половини ХХ ст. масу розглядали як політичне активне утворення, а пізніше масовізація почала означати зменшення інтересу населення до питань політики [5, 57]. Зокрема, Х. Арентд визначила масу як політичне пасивних людей [4, 354-376]. Таке розуміння маси є важливим для розвитку ідеї про її сприяння встановленню тоталітарних режимів.

Спільним для різноманітних концепцій масового суспільства є визнання ролі центральних, загальнонаціональних інститутів, стандартизації знеособлених масових відносин³, зменшення значимості так званих проміжних організацій. Тут варто зазначити, що В. Корнхаузер, розглядаючи моделі масового суспільства, окрім слабких проміжних зв'язків, виокремив ізольованість первинних зв'язків та централізацію національних зв'язків, – питання, яке має значення для дослідження масового суспільства у тоталітарній державі.

У цьому контексті масу можна розглядати як сукупність людей, інтегрованих державою, які відмовляються від опозиційності й поділяють офіційно санкціоновані цінності культури й політики (ідеї Белла та інших) [5, 48].

Р. Уайт виокремив такі риси суспільств, де відбуваються процеси масовізації, як панування організацій, поява нової бюрократичної або організаційної етики та відповідних цінностей (помітне місце серед них посідає колективізм), формування певного типу особистості, так званої

¹ Див. праці Е. Ледерера («Держава мас: загроза безкласового суспільства»), Х. Арентд («Джерела тоталітаризму»), В. Корнхаузера («Політика масового суспільства»).

² Г. Блумер, наприклад, визначив масу як різномірну сукупність атомізованих індивідів. Моделлю маси у нього була аудиторія глядачів кінотеатру [5, 48, 56].

³ Як зазначив К. Юнг, від держави очікують того, чого не очікують від індивіда. Ухил, який веде до масової психології, починається у межах могутніх організацій, де індивідів перетворено на цифри [16, 48].

організаційної людини, конформістської та інертної. Г. Маркузе писав про появу в масовому суспільстві «одномірної особистості» [11]. Е. Фромм вивчав виникнення такого нового типу особистості, зміну соціального характеру у XX ст., визначаючи його як форму зв'язку між психікою індивіда та соціальною структурою суспільства. Він наголошував, що людина потребує такої соціальної системи, у якій вона має своє місце, порівняно стабільні зв'язки, ідеї та цінності, які поділяють інші члени групи. На думку автора, у масових суспільствах були відсутні традиційні зв'язки, загальні цінності та цілі. Тому в такому суспільстві людина відчувається самотньою навіть тоді, коли є частиною маси, - у неї відсутні переконання, які об'єднували б її з іншими членами суспільства [14, 152].

Питанню створення нового типу особистості також приділив увагу М. Кертс [1]. Д. Рісмен вважав основною особливістю тогочасного суспільства усунення розбіжностей між елітами та масами, аморфність влади й орієнтацію людини назовні, наголосивши на такій особливості масової людини, як схильність «підганяти» себе під певні стандарти суспільства, уникаючи проявів індивідуальності. На думку К. Г. Юнга, відповідна спрямованість поглядів людей лише у зовнішній світ спричиняє небажання зважати на власні ідеї [16, 63]. Згідно з поглядами Р. Мілса, у масовому суспільстві люди переважно «отримують» думки, а не виражають їх; канали їх розповсюдження є відносно невеликими та централізовано керованими; а також відбувається зменшення автономії соціальних акторів у формуванні думки. Домінування «масового мислення» водночас зумовлювало невпевненість у тому, чи виражені людиною думки є її власними, за які вона несе особисту відповідальність, чи думками, нав'язаними колективом¹.

Ідеться про конформізм у масовому суспільстві. Прагнучи бути подібною до інших, переконатися у відповідності власних поглядів загальноприйнятими ідеям, людина доводить свою належність до певної спільноти. Саме конформізм певним чином

призводить до створення інтелектуального шаблону, підкорення поліцейським організаціям, ворожості до людей з опозиційними поглядами, сприяє екстремізму [5, 131].

Отже, рисами членів масового суспільства, які визначають перспективність тих чи інших політичних змін, є отождолення себе з іншими, намагання не відрізнятись від решти індивідів, знеособлення, пасивність, уникнення відповідальності, пристосовуваність, відданість існуючим цінностям, нормам та інститутам, засвоєння панівного морального порядку, зменшення особистої автономії у формуванні думки, орієнтація назовні, відмова від вибору.

Такі особливості масової свідомості членів суспільства не можуть не впливати на політичну ситуацію. Розуміння даної залежності зумовлює виникнення численних праць із зазначеної тематики, їх наявність доводить те, що інтерес до питання масовізації є об'єктивно зумовлений потребою пояснення суспільних трансформацій із використанням результатів вивчення особливостей масового суспільства.

Дослідження особливостей масового суспільства дозволяє пояснити суспільні процеси (на основі даних про психологічні особливості, світоглядні орієнтири, спосіб мислення, настанови індивідів) у державах, де за певних історичних обставин сформувався відповідний тип суспільства. Зокрема, у масовому суспільстві популярність ідей, що можуть призвести до недемократичного правління, значно зростає, оскільки характерною ознакою тоталітарних режимів, на думку багатьох дослідників, є те, що вони спираються саме на підтримку мас та масові рухи. Тому теоретичні розробки, які стосуються з'ясування сутності масового суспільства, його значення для розвитку держави та оптимальних шляхів демасовізації, є необхідними.

Доцільним є розвиток даної теорії у взаємозв'язку з іншими політологічними концепціями, оскільки саме так можна забезпечити цілісність розгляду суспільно-політичних перетворень у різні періоди світової історії.

1. Curtis M. Retreat from totalitarianism / Friedrich C. J. Totalitarianism in perspective: three views. - N. Y.: Praeger, 1968. - 164 p.
2. Eliot T. S. Notes towards the Definition of Culture, - London, 1949. - 128 p.
3. Lederer E. The Stale of the Masses: The Threat of the Classless Society. - N. Y.: W. W. Norton, 1967. - 245 p.
4. Арендт Х. Джерела тоталітаризму. - К.: Дух і літера, 2002. - 539 с.
5. Ашин Г. Доктрина «масового общества», - М.: Политиздат, 1971. - 191 с.
6. Панин Л. Масса и власть (политическая антропология Е. Ка-

нсти) // Власть: Очерки современной политической философии Запада, - М.: Наука, 1989. - 328 с.

7. Канетті Е. Маса і влада, - К., 2001. - 416 с.
8. Корнхт'зер В. Політика масового суспільства // Політологічні читання, - 1992, - № 1. - С. 151-211.
9. Лебон Г. Психология народов и масс. - СПб., 1995. - 316 с.
10. Лебон Г. Психология толп // Психология толп. - М.: Институт психологи РАН. - 412 с.
- П. Маркузе Г. Одномерный человек. - М., 1994. - 341 с.
12. Ортега-и-Гасет Х. Бунт мас // Вибрані твори. - К.: Основи, 1994. - 420 с.

¹ За таких умов і відповідальність стала колективною, що важливо в контексті розгляду особливостей функціонування недемократичних режимів [16; 48].

13. Тоталитаризм и социализм.- М.: ИФАН, 1990,- 144 с. 15. Фромм Э. Бегство от свободы.- М., 1998.- 672 с.
14. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности™.- М., 8.- 672 с. 16. Юнг К. Г. Синхроничность.- К., 1997.-320 с.

M. Chabanna

THE CRITICS OF MASS SOCIETY IN WEST-EUROPEAN POLITICAL THOUGHT

The article contains the main stages analysis of mass society theory's development; its origins, approaches to the definition of the term "mass"; the transformation of corresponding ideas; features of mass society, that determine its members' peculiarities. The main principles and comparative analysis of aristocratic and democratic theories of mass society are presented in the article.